

# EGY AFRIKAI UTAZÓ AFRIKÁBAN

T. Horváth Attila

Minden egy serpával, Tenzing Norgayjal kezdődött. Ő volt talán az első nem-európai, aki egy ízig-vérig európai vállalkozás, a Mount Everest meghódításának tagjaként nemhogy feledésbe nem merült, hanem a nepáliak büszkeségeként nagy hírnevet vívott ki. Edmund Hillary társaként nemcsak fizikai értelemben került a „világ tetejére”, erkölcsi győzelmet is aratott: először láthatta a világ, hogy a rettenthetetlen felfedező semmire nem megy a helyismerettel rendelkező helybéli segítő-társak nélkül.

Azért írtam ízig-vérig európai vállalkozásról, mert ha „földrajzi felfedezésre” gondolunk, szinte mindig a dzsungel mélyén, parafa sisakban és keki ruhában izzadva utat törő, vagy a végtelen hómezőkön prémekbe burkolózó fehér emberre gondolunk. Maga a „földrajzi felfedezés” fogalma is mélyen gyökerezik az európai gondolkodásban. Az utazó nem európai társait, ha vannak egyáltalán, nem tudjuk emlékezetünkbe idézni, mert a dicsőséges földrajzi felfedezés hagyományos ikonográfiája diszkrét mellékszereplőkként kezeli őket. Ritkán tudunk többet róluk, mint amit a felfedező írásában nekik szentel. Az Északi-sarkot felfedező Peary-féle expedíció esete például igen jellemző. Az amerikai Peary fekete szolgájával (társával?) és négy eszkimó kísérelőjével érte el a sarkot hetedik, végre sikeres útján. Kora közvéleménye Peary személyén kívül nem nagyon érdeklődött a többiek iránt. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára sorozatban a két háború között megjelent *Felfedezők lexikona* csak a „néhány eszkimó családot” említi meg, akiket magával vitt.

Peary fekete társa, titkára, Matthew Henson fokozatosan vált ismertté és népszerűvé az amerikai színes bőrű lakosság körében. Dacára annak, hogy Pearyval tizenhét évig utazott együtt a sarkvidéken, és annak, hogy maga Peary is általában egyenrangú társaként említette, a korabeli sajtó csak hűségese szolgaként, afféle „Tamás bátyaként” kezelte. Életében jóformán semmilyen földrajzi kitüntetést nem kapott, és elfeledve halt meg 1955-ben. Azonban változnak az idők, változik a szemlélet is. Mára szinte minden, az afro-amerikaiak által és részére szerkesztett „akikre büszkék vagyunk” típusú kiadványban benne szerepel az arcképe. Leszármazottai is nagyra tartják ősüket. Posztumusz kitüntetéseként kapott és hamvai 1988-ban Reagan elnök idején kerültek Bronxból az amerikai hősök temetőjébe, Arlingtonba, Peary sírjának közelébe.

A legkésőbb az eszkimók lettek fontosak: a témával foglalkozó mai kiadványok már nem mulasztják el közölni nevüket (ne mulasszuk el mi sem: Oath, Eningwah, Seegloo, Oaqueah).

Hasonló a helyzet Afrikában, ahol a legutolsó fehér foltok a 19. század vége felé tűntek el. A nagy felfedezők, mint Livingstone, Stanley, Speke vagy Burton sokszor emberfeletti erőfeszítéseket tettek, hogy ismertté tegyék a még európaiak által be nem járt területeket. Ismerjük afrikai társaikat? Nem nagyon. Pedig sokszor több száz fős karaván indult el a kontinens belseje felé. Ritka kivétel, ha egy felfedező még csoportképet is közöl róluk könyvében, mint tette azt az afrikaiakat egyébként nem sokra becsülő Stanley.<sup>1</sup>

Mára két fontos változás zajlott le a földrajzi felfedezések és felfedezők megítélésében. Az egyik az, hogy az a heroikus hang, amellyel Kipling mutatja be a „fehér ember terhét”, azaz a gyarmatosítás „civilizációs missziójának” nehézségeit, az idők folyamán eltűnt. A függetlenné váló afrikai államok értelmiségének egy része e heroizmus kapcsán a „fekete ember terhét” hangsúlyozta ki, azaz azt, hogy a „civilizálódás” nem mehetett volna végbe a helyiek nagy részének fogadókészsége és aktív részvétele nélkül. Ebbe a felfogásba illeszkedik az, hogy egyesek – nemcsak afrikaiak, hanem például a kontinensen több évtizedet töltött európai misszionárius-történész, François Bontinck is, akinek több tanulmányát is haszonnal forgattam e cikk írásakor – a felfedezések bennszülött résztvevőit ugyanolyan hősökként kezelik, mint gazdáikat.<sup>2</sup> Amikor ez szóba került egy párizsi egyetemi szemináriumon, professzorom – aki egyébként afrikai származású volt – e szemlélet kritikájára hívta fel a figyelmemet. A felfedezők erőfeszítéseit ugyanis ma már szinte senki nem tartja pusztán a földrajztudomány oltárán lévő önzetlen áldozatnak. Sokkal inkább egy erkölcsi szempontból kétes kimenetelű vállalkozásnak, a gyarmatosításnak kezdő lépései voltak ezek. Ha pedig a felfedezések bennszülött résztvevőit ugyanolyan laudációban részesítjük, mint gazdáikat, akaratlanul is etnocentrikus szemléletet követünk és mintegy „fehérítjük” őket.

<sup>1</sup> H. M. Stanley: *Through the Dark Continent*, 1878, London. Az általa Hűségeseknek (Faithfuls) nevezett szolgáit megörökítő képhez hasonlókat Burton és Speke is közöl. (J. H. Speke: *Journal of the Discovery of the Source of the Nile*, 1863, Edinburgh–London)

<sup>2</sup> A kelet-afrikai földrajzi utazók, felfedezők helyi útítársaira vonatkozó legfontosabb kézikönyv: D. Simpson: *Dark Companions*, London, 1975. Emellett F. Bontincknak a *Zaire-Afrique* című folyóiratban 1977 és 1982 között megjelent cikksorozata az, amely rendkívüli aprólékosággal dolgozza fel a szóban forgó időszak útleírás irodalmának klasszikusait és egyéb kiadatlan forrásokat, plasztikus képet rajzolva mintegy másfél tucatnyi afrikai útítársról. E cikk hivatkozásainak egy része Bontinck következő cikkéből származik: *Voyageurs africains en Afrique équatoriale. Ferrajji le cuisinier, Zaire-Afrique*, 1978, 495–509. old.

Bárhogyan is legyen, annyi bizonyos, hogy Stanley, Livingstone, Burton és a többiek helyi útitársainak némelyike még talán kalandosabb életpályát futott be, mint gazdája. Egyesek közülük lenyűgöző nagyságú területeket jártak be, mivel több expedíciónak is teherhordói, fegyveresei, szakácsai, tolmácsai vagy nyomkeresői voltak. Nézzük például azt, amit egy Ferradzsi nevű szakácsról tudunk, akit az afrikai felfedezések legmozgalmasabb időszakában, az 1860 és 1890 közötti időszakban nem kisebb utazók alkalmaztak, mint Speke, Stanley, Cameron, Johnston, Teleki, Lugard, és a Church Missionary Society is.

A régi mondás, „bona culina, bona disciplina” talán sehol sem volt érvényes annyira, mint a múlt századi földrajzi expedíciók idején. Nemcsak a karaván vezetőjének kellett jó kondícióban lennie, hogy átvészelve a testi és lelki megpróbáltatásokat és összefogja a soknyelvű és különböző feladatokkal ellátott csapatot, hanem a csoport minden tagjának. Egy jó szakács tehát mindennél többet ért. Szakácstudományán kívül azonban hordári feladatokat is el kellett látnia és adott esetben fegyvert fognia. Ferradzsi mindezeknek megfelelt, habár szuahéli csúfneve – *Mhogo Chungu*, azaz „keserű manioka” – némi kétséget ébreszt bennünk kulináris ismereteiről.

Ferradzsi személyéről történeti forrásaink szűkszavúak és közvetettek, amely gyakori problémája a kontinens történetével foglalkozónak. Leginkább az útleírásokra és az expedíciókkal kapcsolatos összeírásokra hagyatkozhatunk. Ezek szerint ő a mai Tanzánia déli részén élő *jao* nép gyermekeként látta meg a napvilágot, akik közül annak idején igen sokan kapcsolódtak be a 19. század első felében kibontakozó kelet-afrikai karavánkereskedelembé. A karavánok főleg elefántcsontot és rabszolgákat szállítottak a partvidékre, cserébe szöveteket, gyöngyöket, fémeszközöket, adott esetben fegyvereket adtak. Ez a kereskedelmi forma gyökeresen átalakította a helyi társadalmakat. Egyes népcsoportok egy adott tevékenységre specializálódtak. A *nyamvezik* például nagy számban jelentkeztek teherhordónak és fegyveresnek az arab-szuahéli karavánokba, majd később az európaiakéba is, emellett – a jaókhoz hasonlóan – kiváló elefántvadászokként tartották számon őket. A jaóknak az utazással kapcsolatos elképzeléseit a szájhagyományok kutatása óta jól ismerjük:

„A hagyományok szerint a jaók nagy utazók voltak, mivel gyakran mondogatták: «csak az tesz szert hírnévre, aki ismeri az idegen országokat.» A beszélgetések még a falvak terein is az utazásokról szóltak, és azt, aki ismerte a messzi országokat, mindig nagy figyelemmel hallgatták és időnként csodálattal kiáltottak fel: «Istenem, Te egy csoda vagy, hogy ennyit utaztál!» És az emberek mindazt elhitték neki, amit mesélt. Az a férfi, aki nem utazott, nem látta a messzi tájakat, nem tudott részt venni a beszélgetésekben, csak ült anélkül, hogy bármit is szólt volna és mindenki őt gúnyolta. Az ilyen alakok neve «Maradjotthon» volt. Mindig a faluban voltak, egy országot sem ismertek. Hülyének

nézték őket, és a legkisebb szavukra ellentmondtak nekik: «Hé, hány országot is ismer ez a fickó? Ez hazudik: nem jó másra, minthogy a földeken kapáljon.»<sup>3</sup>

Ferradzsit valószínűleg rabszolgaként adhatták el a partvidékre, az angolok szabadították fel, és a brit haditengerészet Indiában állomásozó hajóinak egyikére került. Nevét először John H. Speke említi, aki 1860-ban Zanzibáron toborozta embereit a Nílus forrásvidékét megcélzó expedíciójához. Mivel Speke nem beszélte a Kelet-Afrikában használatos szuahélit, csak a hindusztánit, a helyi angol konzultól kért mindkét nyelven beszélő önkénteseket.<sup>4</sup> Az egyik jelentkező Ferradzsi volt, akiről azt is tudjuk, hogy ekkor már megjárta Kalkuttát, sőt a zanzibári szultán embereként az Amu városát a több ezer maszai nomád inváziójától védő csapatnak is tagja volt.

Speke európai társa, James A. Grant Ferradzsit választotta személyes szolgájának, ami nagy rangot jelentett, mert a fegyveresek nagy részének is parancsolhatott. A három évig tartó út során a két európai többször szétválni kényszerült, ami még nagyobb felelősséget rótt Ferradzsira. Volt, hogy követségbe kellett mennie az ellenséges helyi főnökökhöz, vagy pl. amikor Grant megbetegedett, és a Viktória tó mellett hónapokig vesztegelt, rá hárult a feladat, hogy a tartsa a lelket vezetőjükben és a többiekben. Ismerjük annak a dalnak a szövegét, amelyet ekkor egyhúrú pengetős hangszerén kísérve énekelt:

„Fridzs (Ferradzsi) vagyok, Fridzs vagyok/ Testvérem Grin (Grant), testvérem Grin/ Nagyon beteg, nagyon beteg/ amikor meggyógyul, amikor meggyógyul/ egy nagy tehenet kapunk.”<sup>5</sup>

Nevének helyesírási változata – Fridzs – fontos forráskritikai problémát mutat: a különböző utazók a legkülönbözőbb helyesírással közlik helyi segítők neveit. Az arab eredetű Ferradzsi név ráadásul igen gyakori volt a felszabadított rabszolgák körében, emiatt fennállhat a veszélye annak, hogy kettő vagy több személyt azonosítunk egyként. Csak az utazók egyéb megjegyzései segítenek a személyek azonosításában. Höhnél, Teleki expedíciójának krónikása például megemlíti, hogy szakácsuk már Speke-el és Cameronnal is utazott.

A Speke-féle viszontagságos expedíció, amely a Nílus folyását követve, Khartumban tudta kipihenni először magát igazán, ahol Ferradzsi, Bombay nevű, szintén jao származású cimborájával együtt nagy cigarettákat szíva, igazi „vagány” felfedezőként rótt a város utcáit. Kairóban pedig a két barát különös üzletet kötött: Bombay az út során kapott

<sup>3</sup> E. M'Bokolo: *Afrique noire. Histoire et civilisations*, Paris, Hatier – Aupelf, II. köt., 226. old.

<sup>4</sup> J. H. Speke: *Journal of the Discovery of the Source of the Nile*, 1863, Edinburgh – London, 11. old.

<sup>5</sup> J. A. Grant: *A Walk across Africa*, 1864, Edinburgh – London, 264. old.

négy felesége közül az egyiket, Faidát, átengedte Ferradzsinnak 12 dollár fejében, akit az egyezség szerint majd otthon, Zanzibáron kell kifizetnie. Ha viszont Ferradzsi nincs megelégedve a nővel, visszaadja őt barátjának. (Egyébként Kairóban senki sem merte elszállásolni a messziről jött tizenkilenc férfit és négy nőt, akik közül ráadásul egy Matagiri nevű teherhordót részegség miatt letartóztattak, így aztán nem tudott visszatérni Zanzibárra. Jobb híján később beállt az egyiptomi hadseregbe és Szelim néven Samuel Baker expedíciójának tagja lett.)

Szuezen elváltak útjai a két európainak és embereiknek, akik gőzhajóval tértek vissza Zanzibárra, a Royal Geographic Society emlékérmének és öt font sterlingnek a birtokában. Az ezt követő nyolc évben hősünk valószínűleg a szintén adományként kapott földön gazdálkodott a szigeten.

Aki azonban belekóstolt az utazás izgalmaiba (és persze a vele járó anyagi haszonba) nehezen áll ellen a kalandokra hívó szónak. Amikor Henry M. Stanley 1871 januárjában Zanzibárra érkezett, és elkezdte szervezni nevezetes expedícióját Livingstone felkutatására, tapasztalt helyeket keresett. Több egykori társával együtt ott találjuk Ferradzsit is a jelentkezők között.

Stanley nagy sikerű könyvében érzékletesen festi le megpróbáltatásokkal teli útját Ujjibe és vissza a partvidékre. Az apró életképekben többször említi szakácsát:

„Ferradzsinnak elég volt egy marék kukoricalevél vagy falevél az edények megtisztításához. Ha a tányéron kis piszkot találtam, az ujjával megdörzsölte, mert azt hitte, ez elég. Amikor adtam neki egy kanalat, mondván, hogy piszkos, azt gondolta, hogy egy kis nyál és köténye koszos széle elég ahhoz, hogy megtisztítsa. Az igényeim számára túlzónak tűntek, de nem tudtam hozzászokni a sok porhoz, amit lenyelettem velem. Egy darab hús, egyetlen tál étel sem volt mentes több-kevesebb portól... Ettől eltekintve Ferradzsi jó szakács volt, vagy legalábbis nagyon aktív. Ha pihenőt parancsoltam a karavánnak, nem telt el tíz perc és hozott nekem teát és néhány lepényt, amiért nagyon hálás vagyok neki, mert a meneteléstől szinte mindig éhes voltam.”<sup>6</sup>

A szakácsokra nagy feladatok hárultak, mert Stanley és Livingstone is fontosnak tartotta a méltó módon történő étkezést:

„Livingstone három szolgáját utasította, hogy segítsenek embereimnek. Most aztán megszabadítva ettől a gondtól, gondoskodhattam a magam reggeli-jéről. Kértem házigazdám engedelmét, hogy a szakácsomnak a reggelire nézve utasítást adhassak. Livingstonet nagyon érdekelte ez az ügy: ha jó a szakácsom, akkor átengedi neki a reggeli készítését, de ha nem, van neki itt egy szakácsnője, valóságos drágagyöngy, egyebekben a legőrültebb perszóna, akit valaha láttam. Hú, mint az arany, tiszta és a mesterségében valóságos művész. Azt ajánlotta, hogy a kettő fogjon össze, talán így majd tisztességes ennivalót kapunk. Azonnal behívták a szakácsnét, aki barátságosan vigyorgott, de láthatóan ide-

<sup>6</sup> H. M. Stanley: *How I found Livingstone*, 1872, London.

ges és zavart volt. Ura megértette vele jószágos és komoly hangon, hogy egy testvére érkezett messze útról, aki éhes és most az a föladat vár rá, hogy a jövevény szakácsával együtt tisztességes ételt készítsen. Az asszony följánlotta, hogy azonnal hoz kecskehúst, teát vagy kávét, a piacról pedig hozat valami jobbat. Az ügyet rábíztuk Halimára, a derék szakácsnéra.”<sup>7</sup>

Ferradzsi és Livingstone szakácsnője főzte a nevezetes találkozás tiszteletére adott vacsorát Ujijiben.

Verney L. Cameron volt az első, aki kelet-nyugati irányban szelte át Afrikát az 1873-tól 1876-ig tartó útján. Ugyan az erről írott könyvében csak egyszer említi Ferradzsit, naplójából azt is megtudjuk, hogy szakácsa egy ideig fegyvereseként is alkalmazásában állt. Ebben a műben található az egyetlen olyan kép, amelyen valószínűleg hősünk is szerepel. Az expedíció megmaradt tagjai Fokváros érintésével utaztak Zanzibárra. Az ezt követő öt évről csak hézagos ismereteink vannak, de szinte bizonyos, hogy Ferradzsi részt vett a Church Missionary Society első téri-tőit a Tanganyika-tóhoz kalauzoló utazásban és egy Taborába tartó rövidebb belga expedícióban.

Ezután viszont nagy kaland következett: jelentkezett azok közé a zanzibáriak közé, akik Stanley hívására a Kongó-medence későbbi kikénázása érdekében kis telepeket hoztak létre, főként a folyam partján. Ferradzsi és társai hajóval, a Jóreménység fokát megkerülve jutottak a Kongó torkolatáig. Stanley a belga király, II. Lipót alkalmazásában állt, politikai kapcsolatai tehát voltak, valamennyi pénze is, de helyismerettel rendelkező embereiből csak kevés volt, ezért nagy örömmel fogadta régi társai megérkezését. Ferradzsi 1881-től 1884-ig tartózkodik Kongóban, és többek között a későbbi Léopoldville megalakításában is részt vesz. Ugyanitt találkozik egy másik híres felfedezővel, Harry H. Johnstonnal, akinek Stanley biztosít három tapasztalt zanzibárit – köztük Ferradzsit –, hogy kísérik el Bolobóig, a Kongó mentén haladva. Johnstonnak az útról írott könyvében néhány passzus hősünk karakterét világítja meg:

„egy ereje teljében lévő fiatal férfi, egy jó jellemvonásokkal megáldott óriás, akinek izmossága nehezen illeszkedett renyhe eszéhez... A lustaság volt legfőbb hiányossága Ferradzsinnak, aki találékonyan mentegetőzött, ha ezt szemére vetették. Mint Imbono, ő is csak névleg volt muzulmán, gyakran ivott pálmabort és sokszor elfelejtette a napi imák idejét.”

A lustaságát és rendkívüli testi erejét több utazó is kiemeli, ami szintén segít minket személye azonosításában. Johnston egyébként nagyra becsülte a három zanzibári szolgálatait:

<sup>7</sup> Henry Morton Stanley. *A nagy afrikai kutató önéletírása*, átdolgozta Sebestyén Károly, 1912, Budapest. A magyar kiadás Stanley özvegyének a könyvéből készült: *The Autobiography of Sir Henry M. Stanley*, szerk. Dorothy Stanley, 1909, London.



„Szomorú voltam, amikor közeledett a három hűséges szolgálótól való búcsú napja... Ezek az emberek nemcsak barátaim és bizalmasaim voltak; védtek érdekeimet, egy pennyt sem loptak el tőlem és soha nem hazudtak nekem.”

Ferradzsi kongói szerződése 1883 végén lejárt. Ezután hónapokig tartó, betegségekől és késésektől viszontagságos hajóút nyomán tért vissza társaival Zanzibárra. Johnstonnal kapcsolata nem szakadt meg, aki 1884-ben már Zanzibáron volt, hogy angol tudományos társaságok megbízásából expedíciót szervezzen a Kilimandzsáróhoz. Habár Johnston csak a hóhatárig jutott fel, mégis fontos vállalkozás volt ez. A visszaúton a maláriától elgyengült utazót a jó erőben lévő Ferradzsi egy társával együtt függőágyban cipelte.

1886 végén érkezik a magyar utazó, Teleki Sámuel gróf és társa, Ludwig von Höhnel Zanzibárra, hogy a Kelet-Afrikai térség utolsó nagy fehér foltjait megcélzó expedícióját megszervezze. Ők is tapasztalt embereket kerestek, így került látókörukbe Ferradzsi. Höhnel így ír róla:

„Végre megemlítem még szakácsunkat, a Mhogo mesungu nevű öreg négert, aki már Speke-vel és Cameronnal is megtette Afrika belsejébe az utat; kulináris ügyessége nem állott az igazi művészet magaslatán; gazdag tapasztalatainál fogva azonban a vadonban tudott magán segíteni mint senki más; azonkívül konyhaszereit, valamennyi közt a legnehezebb terhet, mindig maga vitte; egészében véve tehát jó szerzemény volt.”<sup>8</sup>

Az expedíció húsz hónapos útja során felfedezett két hatalmas tavat, amelyeket Rudolfnak és Stefániának neveztek el. Az út végére a csapat létszáma igen lecsökkent az éhség, szomjúság, a szökések és az ellenséges népek támadásai miatt. Ferradzsi jó fizikumának köszönhető, hogy épen és egészségesen tért vissza Zanzibárra, hogy némi pihenő után csatlakozhasson Lord Frederick Lugardhoz, aki a mai Uganda területén található Buganda királyához szervezett utat. Lugard az Imperial British East Africa Co. képviselőjeként több mint háromszázötven emberrel vágott neki útjának, amelynek legfőbb célja kereskedelmi szerződések kötése és a brit fennhatóság elismertetése volt a helyi uralkodókkal. Lugard naplójából kiderül, hogy szakácsa, Ferradzsi nem nagyon tud főzni, lusta, ráadásul pazarolja a készletet, ennek ellenére nehéz rá haragudni, mert kedves természetével őt is gyakran leveszi a lábáról. Lugard útja nagy sikerrel járt, és elért politikai sikerei megszilárdítása érdekében döntött úgy, hogy tovább marad a tervezettnél. Szakácsa viszont 1891 januárjában visszatért a partvidékre. Ez volt az utolsó általunk ismert útja, a későbbi időszakról nincsen semmilyen rá vonatkozó információnk.

<sup>8</sup> *Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887–1888-ban*, leírta kísérője, Höhnel Lajos, 1984, Budapest, 51. old.



Ha rápillantunk a térképre, láthatjuk a megdöbbentő nagyságú területet, amelyet Ferradzsi utazásai során bejárt. Minden egyes expedíció, amelyen részt vett, vezetőinek közmegebecsülést, világhírt, dicsőséget hozott. Afrikai társaik beérhették némi pénzzel, pedig általában sokkal nagyobb erőfeszítéseket kellett tenniük a siker érdekében, mint vezetőiknek. Bárhogyan is ítéljük meg ezeket az expedíciókat, akár glóriával övezzük tagjait, akár az árnyoldalait világítjuk meg, annyi bizonyos, hogy a Ferradzsihoz hasonló „átlagos” segítők rendkívüli emberi teljesítménye nélkül sokkal kevesebbet tudnánk ma Afrikáról.